

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

MERVÂNÎLER DÖNEMİ EMEVÎ HAC EMİRLERİ VE UYGULAMALARI*

UMAYYAD HAJJ/PILGRIMAGE ORDERS AND PRACTICES OF THE MARWÂNİDS PERİOD

Ömer AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, Sıyer-i Nebî ve İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu/Türkiye
e-mail. omeraktas6154@hotmail.com, orcid.org/000-0003-4762-9474

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29 Nisan 2021 / 29 April 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 24 Haziran 2021 / 24 Jun 2021

Yayın Tarihi / Published: 25 Temmuz 2021 / 25 July 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Güz/ July – Autumn 2021

Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 860-892.

Cite as / Atıf: Aktaş, Ömer. “Mervânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları [Umayyad Hajj/Pilgrimage Orders and Practices of the Marwânids Period]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 7/2 (Temmuz/July 2021), 860-892.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

* Emevî Devleti, Süfyânîler ve Mervânîler olarak iki döneme ayrılmaktadır. Süfyânîler dönemi Hac Emirleri konusu, Diyanet İşler Başkanlığı tarafından 1-3 Nisan 2021 tarihinde Ankara’da yapılan Uluslararası “Değişen Ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac” Sempozyumunda “Süfyânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri Ve Uygulamaları” başlığıyla tebliğ olarak sunulmuştur.

Öz

Kâbe'nin varlığı ve bir ibadet merkezi olarak Arap yarımadasında bilinmesi çok eskiye dayanmaktadır. İslâm öncesi Arap toplumları ferdi ve toplumsal ibadet ihtiyaçlarını ve uygulamalarını harem olarak kabul edilen Kâbe'de ifa etmeye özen göstermekteydiler. Bu ibadetlerin başında da hac gelmekteydi. Çünkü Araplar, hac ibadetinin Hz. İbrahim tarafından tesis edildiğine inanmaktaydılar. Zamanla hem inançsal hem de şekilsel bir kısım değişikliğe uğrasa da câhiliye Araplarında haccın yeri ve değeri hiç kaybolmamıştır. İslâm dini de haccı bir ibadet yükümlülüğü olarak tesis etmiş ve Mekke'nin fethinden bir müddet sonra da farz kılmıştır. Ferdi ve toplumsal bazı özelliklerle bezenmiş olan bu yeni ibadetin yükümlülüklerini yerine getirmek için ilk hac emiri olarak Hz. Ebû Bekir görevlendirilmiştir. Bir yıl sonra da Hz. Peygamber bu görevi yerine getirmiştir. Emevîlere gelinceye kadar raşid halifeler ve ashâb arasından görevlendirdikleri kişiler, hac emirliğini yerine getirmişlerdir. Emevîler ise kutsiyetinin yanında, İslâm toplumuyla yaşadıkları bazı sıkıntıları bertaraf etmek ve gelecekle ilgili bazı tasarruflarını kolaylaştırmak için hac emirliğinin toplumsal gücünden istifade etmeye çalışmışlardır. Bu nedenle hac emirlerini hep kendi kabile üyelerinden seçmeye dikkat etmişlerdir. Bu durumu hem Süfyânîler hem de Mervânîler döneminde görmek mümkündür. Bu çalışmada, Mervânîler dönemi içerisinde değerlendirdiğimiz Abdullah b. Zübeyr'in hac emirliği ve uygulamalarıyla birlikte, Mervânî hac emirleri ve uygulamaları incelenmiştir. Dört farklı kaynaktan tespit ettiğimiz altmış sekiz yıllık hac emirleri, tablolarda gösterilerek anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır. İttifak ve ihtilaf edilen hac emirlerine vurgu yapılarak varsa Haremeyn'le ilgili önemli hizmetlerine ve uygulamalarına temas edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Mervânîler, Mervân b. Hakem, Hac Emiri.

Abstract

The existence of the Ka'ba and its knowledge in the Arabian Peninsula as a center of worship dates back to very old times. Pre-Islamic Arab societies took care to fulfill their individual and social worship needs and practices in the Ka'ba, which was accepted as a harem. At the beginning of these worships was the pilgrimage. Because the Arabs believe that Hajj worship it was established to the Prophet by İbrahim. Although it has undergone some change both faithfully and formally over time, the place and value of the pilgrimage has never been lost in the Arabs of Jahiliyya. Islam also established pilgrimage as an obligation of worship and made it obligatory for awhile after the conquest of Mecca. To fulfill the obligations of this new worship, which is adorned with some individual and social characteristics, as the first pilgrimage leadership was appointed to (Hz.) Abu Bakr. A year later, the Prophet fulfilled this duty. Until came to the Umayyads, the rashid caliphs and the people they assigned among the companions, they fulfilled the pilgrimage leadership. Umayyads, on the other hand, beside their holiness in order to eliminate some of the problems they have with the Islamic community and to facilitate some of their savings about the future they tried to take advantage of the social power of the pilgrimage leadership. For this reason, they have always taken care to choose their pilgrimage leaders from their own tribe members. It is possible to see this situation in both the Sufyanids and Marwanids periods. In this study, we evaluated that in the Marwanids period together with the pilgrimage emirate and practices of 'Abdallâh b. al-Zubayr, Marwani Hajj orders and practices are also examined. Sixty-eight years of pilgrimage leaders, which we have retained from four different sources it has been shown in the charts to make it more understandable by showing in tables. With emphasis on alliance and disputed Hajj orders important services and practices related to Haremeyn, if there were any, were touched upon.

Keywords: Islamic History, Umayyads, Marwânids, Marwân b. al-Ḥakam, Amîr of Hajj/Pilgrimage.

Extended Abstract

The Banū Umayyad, one of the important tribes of the Quraysh, has been involved in the administration of the city of Mecca since their great-grandfather Qusay. The existence of the Ka'ba and the honor and reputation it offered to its servants attracted the attention of the sons of the Umayya as well as the other Quraysh tribes. Although there was no very active role of the sons of Umayya in the Mecca administration during the process, this family, which developed and got stronger over time, had a say in the administration of Mecca. Abū Sufyān, who became the ruler of Mecca after the Battle of Badr, fulfilled this duty until the conquest of Mecca.

The Umayyad state was founded by Mu'āwiya b. Abī Sufyān in the forty-one Hijri (41/661). Who came to the position of caliphate after him, his son Yazīd and his grandson II. After Mu'āwiya, the administration fell into an administrative vacuum. The members of Banu Umayyah gathered in Jābiye, after long negotiations, they agreed to Marwān b. al-Ḥakam to assume the caliphate. His transition to the caliphate was in sixty-four hijri (64/683/84), the Marwani period started in the Umayyads. Marwān b. al-Ḥakam after the referee assumed the duty of caliphate, he made a special effort to keep this duty in his own children. Especially with the effect of the success he achieved after the Egypt expedition, he forcibly discouraged those whom he had previously accepted as crown princes from these requests. In their place, he appointed his own sons 'Abd al-Malik and 'Abd al-'Azīz as crown princes.

Marwān b. al-Ḥakam and his son Abdulmalik in the first years, 'Abdallāh b. al-Zubayr since the issue of could not be resolved and unity could not be established in the country, it was not possible to assign the pilgrimage emirate by the Marwanids in these years. Hajjāj b. Yūsuf al-Thaqafī in the year seventy-three (73/692/93) of the Hijri of, Ibn Zubayr's murder the double-headedness in the Islamic world has been eliminated. Thus, the unity of Muslims was ensured and a single-handed administration centered in Damascus began. From this moment on, the appointments of the Hajj leadership began to be made by the Marwanis. This situation continued until 132/750, when the Abbasid state was established.

Hajj worship, one of the five attributes of Islam, was obligatory after the conquest of Mecca. As the first pilgrimage leader, in 9/631, (Hz.) Abu Bakr was appointed. A year later, the Messenger of Allah fulfilled this duty as both a prophet and a head of state. After this year, two functions of this worship, which was carried out under the responsibility of the pilgrimage leaders, came to the forefront: ensuring the fulfillment of the pilgrimage obligatory and directing and managing those who went on the pilgrimage. The Hajj leadership is a part-time duty performed during the months of pilgrimage. It is seen that some pilgrimage orders that carry out this duty have important services to the Haremeyn cities of Mecca and Medina, and even to Masjid-i Harām and Masjid-i Nabawi. One of the periods in which these services come to the fore is the Marwanids period.

Marwanids period including 'Abdallāh b. al-Zubayr lasted sixty-eight (68) years as a Hijri. Alongside the Marwanid caliph and governors, Ibn Zubayr also had important services to the Ka'ba. In our study, During the Mervanids period, their names were mentioned as the Emir of Hajj, 'Abdallāh b. al-Zubayr's including persons, Khalifa b. Hayyāt, Ibn Habīb, Ya'kûbî and Ṭabarī were tried to be determined by researching and scanning from four different sources of early Islamic History. In order to make the study understandable, the persons were shown in tables and the information was interpreted. Alliance and disputed pilgrimage leadership were shown, and alternative sources were consulted in disputed cases. In addition, important services and practices related to pilgrimage and Haremeyn, if there were any, under the responsibility of the pilgrimage leader were touched upon.

Like the Sufyânids as it is Marwanids also with some of their actions, they tried to take advantage of the obligatory and social impact of the pilgrimage, as well as the pilgrimage and umrah features of Mecca and Medina, in order to correct their distorted images in the eyes of Muslims. For this reason, unless there is a very important excuse, the Marwani caliphs commanded the pilgrimage, when it comes to the question of the future, they have assigned their children to this task. However, according to the conditions of the period, either the closest members of the family or the Haremeyn governors

appointed from among the family members were assigned to fulfill this duty. Some powerful governors from outside the family were also appointed as the Emir of Hajj.

Keywords: Islamic History, Umayyads, Marwānids, Marwān b. al-Ḥakam, Amīr of Hajj/Pilgrimage.

Giriş

Mekke'nin ve Kureyş'in önemli kabilelerinden biri olan Benî Ümeyye, büyük dedeleri Kusay'dan itibaren Mekke şehrinin yönetim işleriyle alakadar olagelmışlerdir. Kâbe'nin varlığı ve hizmet edenine sunduğu şeref ve itibar diğer Kureyş kabilelerinin ilgisini çektiği gibi Ümeyyeoğullarının da ilgisini çekmekteydi. Kusay'ın Mekke şehri ve Kâbe hizmetleriyle ilgili idari düzenlemeleri takdirle karşılanmış olsa da, sağlığında ve sonrasında bu görevlerin taksimatı konusunda yapmış olduğu uygulamalar aynı oranda bir takdirle karşılanmamıştır. Süreç içerisinde Kusay'ın torunları, itibar anlamında öne çıkan bu görevler nedeniyle karşı karşıya gelmiş ancak bazı yapıcı ve yatıştırıcı kişilerin araya girmesiyle olası bir savaştan vazgeçilmiştir. Bununla birlikte Kâbe ve Mekke'nin yönetimiyle ilgili taksimat yeniden gözden geçirilmiş ve bir kısım görevler Abdümenâf b. Kusay'ın çocuklarına geçmiştir.¹ Bu taksimatta Ümeyyeoğullarına düşen herhangi bir görev gözükme de zamanla gelişen ve güçlenen bu aile Mekke'nin yönetiminde söz sahibi olmuştur.² Bedir Savaşı'ndan sonra Mekke'nin yöneticisi konumuna gelen Ebû Süfyân, Mekke'nin fethine kadar bu görevi yerine getirmiştir.

Birkaç istisna dışında Mekke'nin fethinden sonra İslâm'a giren Ümeyyeoğulları tarihin ve talihin bir cilvesi olarak Hz. Peygamber'in kurmuş olduğu devletin yöneticileri durumuna gelmişlerdir. Bu nedenle onların yöneticiliği, silah ve güç kullanılarak elde edilmiş bir yetki/görev kabul edildiğinden dolayı Hz. Peygamber'in kurmuş olduğu devletin devamı niteliğinde değil, müstakil bir haneden devleti yani Emevî devleti şeklinde nitelenir olmuştur.

Emevî devleti hicri kırk bir (41/661) yılında Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından kurulmuştur.³ Kendisinden sonra hilafet makamına gelen oğlu Yezîd ve torunu II. Muâviye'den sonra ise yönetim idari anlamda bir boşluğa düşmüştür. Bunun sebebi ise II. Muâviye'nin kendisinden sonrası için veliaht bırakmadan ölmüş olmasıdır. Bu durum, hem

¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, thk. Mustafa es-Sakâ vd. (Mısır: y.y., 1375/1955), 1/129-132; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), 1/57-59; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eyrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyad Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/56-57.

² Kaynaklarda Kusay'ın diğer görevlerin yanında Kıyâde görevini de Abdüddâr'a verdiği, Abdüddâr ile Abdümenâf'ın çocuklarının mücadelesinde de bu görevin Abdüddâr'ın çocuklarında kaldığı gözükmektedir. Buna rağmen bu görevin Ümeyyeoğullarının uhdesinde olduğu bilgisi de bazı kaynaklarda ifade edilmektedir. Bkz. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Abhârü Mekke*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1403/1983), 2/109-110.

³ Ebû Amr Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977), 203; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülâk* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 5/159-165; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 3/5-7.

devletin merkezi Şam'da hem de devletin yöneticileri konumunda olan Ümeyyeoğulları arasında bir tedirginliğe neden olmuştur.⁴ Bu esnada Mekke'de bulunan Abdullah b. Zübeyr de halifeliğini ilan ederek insanlardan biat almaya başlamıştı. O, bir taraftan askeri ve siyasi hâkimiyet alanını genişletirken aynı şekilde halkın da teveccühüne mazhar olmaktaydı.⁵ Emevî yöneticileri hatta ailenin önde gelenleri de durumdan etkilenerek pozisyon belirleme gayretine düşmüşlerdi. Öyle ki pek çoğu Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeyi düşünmekteydiler. Bunlardan bir tanesi de Harre vakasında çocuklarıyla birlikte Mekke'den çıkartılan Mervân b. Hakem'di.⁶

Mervân b. Hakem, Ümeyyeoğullarından olup bu ailenin önemli ve önde olan kimselerindedir. Hz. Osmân'ın amcasının oğlu olan Mervân'ın şeceresi Mervân b. Hakem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye b. Abdışems b. Abdimenaf b. Kusay'dır.⁷ Mervân ve ailesi Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminin ilk yıllarında geçmişteki bazı olumsuz tutum ve davranışları nedeniyle geri planda kalmışlardı. Bununla birlikte Hz. Osmân'ın halife olmasıyla işler değişmiş ve yıldızı parlamaya başlamıştır. Mervân bu dönemde halifenin özel kâtibi konumuna gelebilmiştir.⁸ Mervân'ın, Süfyânîler döneminde Muâviye ile olan ilişkilerinde inişli-çıkışlı bir grafik gözükse de o, bu dönemde Medine valiliğine en çok ve en uzun süre atanan vali konumunda ve hac emiri olarak da adı en çok zikredilen kişi konumundadır.⁹

Muâviye b. Yezîd'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasi krizden kurtulmak için Câbiye'de toplanan Benî Ümeyye mensupları uzun görüşmelerden sonra Mervân b. Hakem'in halifeliği üstlenmesine razı olmuşlardır. Mervân'ın yönetim konusunda hem yaş itibarıyla olgun olması hem de devlet tecrübesinin bulunması ona bu görüşmelerde bir avantaj sağlasa da –Şam ve civarında her kesin onayını alarak- halifelik görevini üstlenmesi görüldüğü kadar kolay olmamıştır. Bu anlamda o, bir takım görüşmelerle bir takım ittifaklar yapmış ve hilafet için bazı tavizler vermek zorunda kalmıştır. Hatta o, amacına ulaşmak için Hâlid b. Yezîd'in annesiyle de evlenmiştir. Mervân, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın dünürleri ve çocuklarının da dayıları olan Yemen asıllı Kelb kabilesinin desteğini alarak Hâlid b. Yezîd'i birinci, Amr b. Saîd el-Eşdak'ı da ikinci veliaht olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu durum bile onun meşruiyetini sağlamamış ve Şam valisi Dahhâk b. Kays el-Fihri ile savaşmak zorunda kalmıştır. Mervân, Mercirâhit'te yapılan savaşı kazandıktan sonra halifelik makamına gelebilmiştir. Onun hicri altmış dört (64/683/84) yılında halifelige geçmesiyle de Emevîlerde Mervânîler dönemi başlamıştır.¹⁰

⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 255; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şirî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1410/1990), 2/17-18; Taberî, *Târîh*, 5/501-503.

⁵ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/16-20.

⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/43-44, 222; Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *Abbâru't-tval*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabîyye, 1380/1960), 286.

⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/39-40; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/255.

⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 179; Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işraf*, nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî (Kahire: y.y., trz.), 254.

⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/257.

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/44-45, 223-224; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 258-260; İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/21-22.

Mervân b. Hakem'in halifelik görevini üstlenmesinden sonra bu görevin kendi çocuklarında kalması hususunda özel bir gayreti olmuştur. Özellikle Mısır seferinden sonra elde etmiş olduğu başarısının da etkisiyle daha önce veliaht olarak kabul ettiği kişileri zorla bu isteklerinden vazgeçirmiş ve yerlerine oğulları Abdülmelik ile Abdülazîz'i veliaht tayin etmiştir. Yapılan bu uygulamayla da Mervânîlerin Şam merkezli devlet yönetimindeki pozisyonları tam anlamıyla sağlanmış ve güçlenmiştir.¹¹

Mervân b. Hakem ve oğlu Abdülmelik'in ilk yıllarında Abdullah b. Zübeyr meselesi çözülemediği ve ülkede/yönetimde birlik sağlanamadığı için bu yıllarda Mervânîler tarafından hac emirliği görevlendirilmesi yapılamamıştır. Abdülmelik'in Sakîfli Haccâc b. Yûsuf'u görevlendirmesi ve hicri yetmiş üç (73/692/93) yılında Abdullah b. Zübeyr'i öldürmesiyle yönetimde iki başlılık ortadan kaldırılmış ve Şam merkezli tek elden yönetim sağlanmıştır.¹² Bu andan itibaren de hac emirliği görevlendirmeleri Mervânîler tarafından yapılmaya başlanmış ve Abbasî ihtilalinin 132/750 yılında başarıyla hitama ermesine kadar devam etmiştir.

Bilindiği üzere İslâm'ın beş şiarından biri olan hac ibadeti Mekke'nin fethinden sonra farz kılınmıştır. İlk hac emiri olarak da 9/631 yılında Hz. Ebû Bekir görevlendirilmiştir. Bir yıl sonra da Allah Rasûlü hem bir peygamber, hem de bir devlet başkanı vasfıyla bu görevi yerine getirmiştir. Bu yıldan sonra ise hac emiri veya emîru'l-hac'ın uhdesinde gerçekleştirilen bu ibadetin, hac farızasının yerine getirilmesini sağlama ve hacca gidenleri sevk ve idare etme şeklinde iki fonksiyonu öne çıkmıştır.¹³ Bu fonksiyonları içeren hac emirliğinin haccın rükünlarından olmamasına rağmen hem hac görevi hem de hac emiri görevlendirmesi yapmak Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetlerinden olmuştur.¹⁴

Diğer taraftan tamamen dinî ritüellerden ibaret olan ve ibadet kastıyla milyonlarca insanın iştirak ettiği haccın, ekonomik ve sosyal yönlerinin de olduğu bir hakikattir. Dolayısıyla hac organizasyonunda görev alan hac emiri/emiru'l-hac sadece bir ibadetin sağlıklı şekilde teminini gerçekleştirmekle kalmaz; aynı şekilde ekonomik, siyasi ve sosyal yönden de pek çok fonksiyonu gerçekleştirmiş olurdu.¹⁵ Bu nedenle başlangıcından itibaren hac emirliği görevi dinî, siyasi ve idarî yönünün yanında prestij tarafının da düşünülerek tercih edilen bir görev olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Emevî halifeleri de hac ibadetinin bu çok yönlü gücünden ve toplumları birleştirici özelliğinden istifade etmeye çalışmışlardır. Onlar hem kendi konumları, hem veliaht tayin etmeyi düşündükleri çocukları ve hem de sülalelerinin saygınlığının devamı açısından hac ibadetini amaç ve araç olarak kullanma yoluna

¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/46, 223-224; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 261.

¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/47; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 268-269; Dineverî, *Abbârü't-tval*, 315.

¹³ Hac emirliğinin tarifi ve görevleriyle ilgili bilgiler için bkz. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Abkâmî's-sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, trz.), 172-178; Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik* (Konya: Yediveren Yayınları, 2004), 109-111. Ayrıca bkz. Mehmet Erkal, "Hac Emirliği (Yönetimi) Ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 145-161; Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

¹⁴ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013), 53.

¹⁵ Kılıç, *Valilik*, 104.

gitmişlerdir. Bu nedenle çok önemli bir mazeret olmadığı müddetçe Emevî halifeleri hacca emirlik etmiş, istikbal meselesi olduğunda da çocuklarını bu işle görevlendirmişlerdir. Aksi bir durumla karşılaştıklarında da ya ailenin en yakın üyeleri veya aile üyeleri içerisinde atanan Haremeyn valileri bu görev için görevlendirilmiştir. Bu uygulamayı özellikle Süfyânîler döneminde görmek mümkündür. Mervânîler ise bu uygulamaya ilave olarak kabile dışından ancak güçlü valileri de bu görevde tercih etmişlerdir.¹⁶

Hac emirliği, kısmi zamanlı bir görev olsa da -özellikle hilafet görevi esnasında- bu görevi icra eden bazı hac emirlerinin Haremeyn şehirleri olan Mekke ve Medine'ye ve dahi Mescid-i Harâm ile Mescid-i Nebevî'ye önemli hizmetlerinin olduğu görülmektedir. Bu hizmetlerin öne çıktığı dönemlerden bir tanesi de Mervânîler dönemidir. Mervânîler dönemi -Abdullah b. Zübeyr dâhil- hicri olarak altmış sekiz (68) yıl sürmüştür. Mervânî halife ve valilerinin yanında Abdullah b. Zübeyr'in de Kâbe'ye önemli hizmetleri olmuştur.

Bu nedenle çalışmamızda Mervânîler döneminde hac emiri olarak adları geçen – Abdullah b. Zübeyr dâhil- kişiler Halife b. Hayyât, İbn Habîb, Ya'kûbî ve Taberî gibi erken dönem İslâm Tarihinin dört farklı kaynağından araştırma ve tarama yapmak suretiyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmayı anlaşılır kılmak için kişiler tablolar halinde gösterilmiş ve bilgiler yorumlanmıştır. İttifak ve ihtilaf edilen hac emirleri gösterilmiş, ihtilafli durumlarda ise alternatif kaynaklara müracaat edilmiştir. Ayrıca hac emirliği uhdesinde hac ve Haremeyn'le ilgili varsa önemli hizmetlerine ve uygulamalarına temas edilmiştir.¹⁷

¹⁶ Mervânîler dönemi valileri için bkz. Mahmud Şakir, *Hız Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993), 3/153-156; Hakan Temir, *Emevîlerde Valilik* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019), 337-350.

¹⁷ Hac Emirleriyle ilgili daha önce yazılan ve Türkçe'ye çevrilen bir makale bulunmaktadır. Bu makalede Hac Emirleri, Hz. Peygamber'den başlayıp Abbasîlerin sonuna kadar kronolojik bir isim sırasıyla zikredilmeye çalışılmıştır. Ancak bu çalışmada yazım veya tercüme esnasında sehven olduğunu düşündüğümüz bir kısım hataların olduğu da görülmüştür. Mesela, Attâb b. Esîd'in İtâb b. Useyd, Ebân b. Osman'ın İbbân b. Osman şeklinde yazılması gibi. Ayrıca bazı tarihlerde de hataların olduğu görülmektedir. Mesela, Ömer b. Abdülazîz'den sonra halife olan Yezîd b. Abdülmelik'in el-Hâdî olarak zikredilmesi gibi. Bkz. Bedri Muhammed Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", çev. Münir Atalar, *Diyânet İlmî Dergî* 33/1 (1997), 37-72. Biz ise dönem kısıtlaması yaparak daha dar bir zamanı daha zengin kaynaklardan işlemeye çalıştık. Farklı kaynaklardan tespit ettiğimiz Hac Emirlerini karşılaştırma yapmak ve anlaşılır kılmak için tablolarda gösterdik ve varsa uygulamalarına temas ettik.

1. Mervânîler Dönemi Hac Emirleri

Mervânîler döneminde on bir halife görev yapmıştır. Onların yönetimde oldukları – Abdullah b. Zübeyr dâhil- altmış sekiz (68) yıllık dönemde hac emirleri aşağıdaki tablolarda göstereceğimiz şekilde şu kişilerden oluşmaktadır:¹⁸

Hicri 64. (64/683) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a (240/854-855) göre	İbn Habîb'e (245/859) göre	Ya'kûbî'ye (292/905) göre	Taberî'ye (310/923) göre
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr veya Yahyâ b. Safvân el-Cümahî	Abdullah b. Zübeyr
Hicri 65. (65/684) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr
Hicri 66. (66/685) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdullah b. Zübeyr, Necde b. Âmir, Muhammed b. Hanefiyye ¹⁹	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr

¹⁸ Hicrî tarihleri miladi takvime çevirirken Lütüfî GÖKER'in, "Hicretten Bugüne Hicrî-Miladî Yılların Karşılaştırılması" adlı çalışmasında yer alan "karşılaştırmalı tablo" esas alınmıştır.

¹⁹ Halife b. Hayyât, bu yılda adları zikredilenlerin kendi gruplarına hac yaptırdıklarını söylemektedir. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih*, 263. Burada adları zikredilenlerden Muhammed b. Hanefiyye'nin Hz. Ali'nin oğlu olarak dini ve siyasi bir duruşunun olduğu bilinmektedir. Necde b. Âmir ise Hanifeoğullarından olup hâricî akidesine mensuptur. O, Abdullah b. Zübeyr'in Abdülmelik ile mücadelesinde ortaya çıkıp başlangıçta İbn Zübeyr'i, onun bertaraf edilmesinden sonra ise Mervânîleri uğraştırmıştır. Birlikte hareket ettiği insanlardan ayrılarak kısa sürede Bahreyn, Yemen, Umman, Yemâme, Hadramevt ve Tâif gibi şehirlerde etkin konuma gelmiştir. Kaynaklar onun, Abdullah b. Zübeyr döneminde ve onunla anlaşarak taraftarlarına hac emirliği yaptığını ifade etmekte ancak tarihinde ihtilaf etmektedirler. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/281-285.

Ömer AKTAŞ
MERVÂNİLER DÖNEMİ EMEVÎ HAC EMİRLERİ VE UYGULAMALARI

Hicri 67. (67/686) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr

Hicri 68. (68/687) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr, Necde b. Âmir, Muhammed b. Hanefiyye ve Ümeyyeoğulları ²⁰	Abdullah b. Zübeyr, Necde b. Âmir, Muhammed b. Hanefiyye ve Ümeyyeoğulları

Hicri 69. (69/688) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr

Hicri 70. (70/689) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr

²⁰ Halife b. Hayyât'ın bir önceki yılda dediği gibi Ya'kûbî de, adları zikredilenlerin kendi sancakları altında Arafat'ta vakfe yaptıklarını ayrıca Ümeyyeoğullarının da kendi sancakları altında Arafat'ta bulduklarını söylemektedir. Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdü'l-Emir Mühenna (Beyrut: Şirketü'l-E'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010), 2/187.

Hicri 71. (71/690) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr

Hicri 72. (72/691) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî	Haccâc b. Yûsuf veya Abdullah b. Zübeyr ²¹	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf

Hicri 73. (73/692) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf

Hicri 74. (74/693) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Haccâc b. Yûsuf	Abdülmelik b. Mervân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf

Hicri 75. (75/694) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdülmelik b. Mervân	Ebân b. Osmân veya Haccâc b. Yûsuf	Abdülmelik b. Mervân	Abdülmelik b. Mervân

²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *el-Muhabber*, thk. Eliza Lichten Stater (Beyrut: b.y., trz.), 24.

Ömer AKTAŞ
MERVÂNİLER DÖNEMİ EMEVÎ HAC EMİRLERİ VE UYGULAMALARI

Hicri 76. (76/695) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ebân b. Osmân b. Affân ²²	Abdülmelik b. Mervân veya Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân

Hicri 77. (77/696) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ebân b. Osmân	Abdülmelik b. Mervân veya Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân

Hicri 78. (78/697) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Velîd b. Abdülmelik	Abdülmelik b. Mervân veya Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân	Velîd b. Abdülmelik

Hicri 79. (79/698) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ebân b. Osmân	Abdülmelik b. Mervân veya Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân

Hicri 80. (80/699) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ebân b. Osmân	Süleyman b. Abdülmelik veya Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân veya Süleyman b. Abdülmelik

²² Halife b. Hayyât, *Tarih*, 298.

Hicri 81. (81/700) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Süleyman b. Abdülmelik	Süleyman b. Abdülmelik	Süleyman b. Abdülmelik	Süleyman b. Abdülmelik

Hicri 82. (82/701) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân	Ebân b. Osmân

Hicri 83. (83/702) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Hişâm b. İsmail el-Mahzumî	İbn Habîb, bu yılda hac emiri zikretmemiştir. ²³	Hişâm b. İsmail el-Mahzumî	Hişâm b. İsmail el-Mahzumî

Hicri 84. (84/703) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Hişâm b. İsmail	Hişâm b. İsmail	Hişâm b. İsmail	Hişâm b. İsmail

Hicri 85. (85/704) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Hişâm b. İsmail	İbn Habîb, bu yılda hac emiri zikretmemiştir. ²⁴	Hişâm b. İsmail	Hişâm b. İsmail

²³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 25.

²⁴ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 25.

Ömer AKTAŞ
MERVÂNİLER DÖNEMİ EMEVÎ HAC EMİRLERİ VE UYGULAMALARI

Hicri 86. (86/705) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Hişâm b. İsmail	İbn Habîb, bu yılda hac emiri zikretmemiştir. ²⁵	Hişâm b. İsmail	Hişâm b. İsmail

Hicri 87. (87/706) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ömer b. Abdülaziz b. Mervân	Hişâm b. İsmail	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz

Hicri 88. (88/707) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ömer b. Velid b. Abdülmelik	Ömer b. Abdülaziz veya Ömer b. Velid b. Abdülmelik	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz

Hicri 89. (89/708) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz

Hicri 90. (90/709) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz

²⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 25.

Hicri 91. (91/710) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Velîd b. Abdülmelik	Ömer b. Abdülaziz	Velîd b. Abdülmelik veya Ömer b. Abdülaziz ²⁶	Velîd b. Abdülmelik

Hicri 92. (92/711) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ömer b. Abdülaziz	Velîd b. Abdülmelik veya Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz

Hicri 93. (93/712) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdülaziz b. Velîd b. Abdülmelik	Ömer b. Abdülaziz veya Velîd b. Abdülmelik	Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz b. Velîd b. Abdülmelik

Hicri 94. (94/713) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Mesleme b. Abdülmelik	Bişr b. Velîd b. Abdülmelik, Velîd b. Abdülmelik, Abdülaziz b. Velîd veya Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik veya Abdülaziz b. Velîd

Hicri 95. (95/713-14) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre

²⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/206, 215.

Ömer AKTAŞ
MERVÂNİLER DÖNEMİ EMEVÎ HAC EMİRLERİ VE UYGULAMALARI

Bişr b. Velîd	Bişr b. Velîd	Ebû Bekir Muhammed b. Amr b. Hazm (el- Ensârî)	Bişr b. Velîd
---------------	---------------	--	---------------

Hicri 96. (96/714) Yıl Hac Emiri

Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ebû Bekir Muhammed b. Amr b. Hazm	Ebû Bekir Muhammed b. Amr veya Mesleme b. Abdülmelik	Ebû Bekir Muhammed b. Amr	Ebû Bekir Muhammed b. Amr

Hicri 97. (97/715) Yıl Hac Emiri

Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Süleyman b. Abdülmelik	Süleyman b. Abdülmelik	Süleyman b. Abdülmelik	Süleyman b. Abdülmelik

Hicri 98. (98/716) Yıl Hac Emiri

Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Ebû Bekir Muhammed b. Amr veya Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid

Hicri 99. (99/717) Yıl Hac Emiri

Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ebû Bekir Muhammed b. Amr	Ebû Bekir Muhammed b. Amr	Ebû Bekir Muhammed b. Amr	Ebû Bekir Muhammed b. Amr

Hicri 100. (100/718) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Ebû Bekir Muhammed b. Amr	Ebû Bekir Muhammed b. Amr	Ebû Bekir Muhammed b. Amr	Ebû Bekir Muhammed b. Amr

Hicri 101. (101/719) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihri el-Kureşî	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays veya Abdülaziz b. Ömer	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays

Hicri 102. (102/720) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays

Hicri 103. (103/721) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays

Hicri 104. (104/722) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdülvâhid b. Abdullah en-Nasrî (Nasr b. Muâviye)	Abdülvâhid b. Abdullah en-Nasrî	Abdülvâhid b. Abdullah en-Nasrî	Abdülvâhid b. Abdullah en-Nasrî

Hicri 105. (105/723) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
İbrahim b. Hişâm b. İsmail el-Mahzumî ²⁷	İbrahim b. Hişâm b. İsmail	İbrahim b. Hişâm b. İsmail	İbrahim b. Hişâm b. İsmail

Hicri 106. (106/724) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Hişâm b. Abdülmelik	Hişâm b. Abdülmelik	Hişâm b. Abdülmelik	Hişâm b. Abdülmelik

Hicri 107. (107/725) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî

Hicri 108. (108/726) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî

²⁷ Halife b. Hayyât, kronolojiye göre 105. yılda hac emirinin kim olduğunu belirtmemektedir. 107. yılda ise İbrahim b. Hişâm b. İsmail'in adını zikretmektedir. Ancak sonraki sayfalarda toplu zikrettiği isimler arasında 105. yılın emirini –kısaltmış olarak düşündüğümüz- Hişâm b. İsmail olarak zikretmektedir. Diğer kaynakları da dikkate alarak bu ismi vermeyi uygun gördük. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih*, 331-337, 360.

Hicri 109. (109/727) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî

Hicri 110. (110/728) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî

Hicri 111. (111/729) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî

Hicri 112. (112/730) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî	İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî

Hicri 113. (113/731) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik	Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik	Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik ²⁸	Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik veya İbrahim b. Hişâm el-Mahzumî

Hicri 114. (114/732) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. Hakem b. Ebî'l-Âs	Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. Hakem	Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. Hakem	Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris veya Muhammed b. Hişâm b. İsmail

Hicri 115. (115/733) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Velîd b. Abdülmelik ²⁹	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail

Hicri 116. (116/734) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik veya İsa b. Mukassim	İbn Habîb, bu yılda hac emiri zikretmemiştir. ³⁰	Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik	Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik

²⁸ Ya'kûbî'nin, bu yıldaki hac emiriyle Süleyman'ı mı yoksa onun oğlunu mu veya başka birini mi kastettiği tam olarak anlaşılammaktadır. Ancak diğer kaynakları dikkate alarak bu ismi vermeyi uygun gördük. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/259.

²⁹ İbn Habîb'in burada zikrettiği Velîd, Abdülmelik'in oğlu halife Velîd olmamalıdır. Çünkü o, daha önce vefat etmiştir. İbn Habîb, 26. sayfada onun 14 Cemâziyelâhir 96 tarihinde vefat ettiğini söylemektedir. Ona göre bu yılki hac emiri bir önceki veya sonraki yılın hac emiri olmalıdır. Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 26, 29-30.

³⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 29-30.

Hicri 117. (117/735) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. Hakem	Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris	Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris	Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris

Hicri 118. (118/736) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Ya'kûbî bu yılda hac emiri zikretmemiştir. ³¹	Muhammed b. Hişâm b. İsmail

Hicri 119. (119/737) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik	Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik	(Ebû Şâkir) Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik ³²	Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik

Hicri 120. (120/738) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail

Hicri 121. (121/739) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre

³¹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/259.

³² Ebû Şâkir'in Mesleme'nin künyesi olduğunu düşünmekteyiz.

Ömer AKTAŞ
MERVÂNİLER DÖNEMİ EMEVÎ HAC EMİRLERİ VE UYGULAMALARI

Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail
Hicri 122. (122/740) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail

Hicri 123. (123/741) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Yezîd b. Hişâm b. Abdülmelik (el-Efkam)	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Yezîd b. Hişâm b. Abdülmelik	Yezîd b. Hişâm b. Abdülmelik

Hicri 124. (124/742) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Muhammed b. Hişâm b. İsmail

Hicri 125. (125/743) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî	Muhammed b. Musa es-Sekafî	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî

Hicri 126. (126/744) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf	Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân veya Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik veya Haccâc b. Abdülmelik	Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz b. Mervân
Hicri 127. (127/745) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz b. Mervân	İbn Habîb, bu yılda hac emiri zikretmemiştir. ³³	Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz

Hicri 128. (128/746) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz

Hicri 129. (129/747) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik	Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik	Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik	Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik

³³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 32-33.

Hicri 130. (130/747) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre	İbn Habîb'e göre	Ya'kûbî'ye göre	Taberî'ye göre
Muhammed b. Abdülmelik Muhammed b. Atiyye es-Sa'dî (Sa'd b. Bekir)	Muhammed b. Abdülmelik Muhammed	Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân

Hicri 131. (131/748) Yıl Hac Emiri			
Halife b. Hayyât'a göre ³⁴	İbn Habîb'e göre ³⁵	Ya'kûbî'ye göre ³⁶	Taberî'ye göre ³⁷
Velîd b. Urve b. Muhammed b. Atiyye es-Sa'dî	Velîd b. Urve b. (Muhammed b. Atiyye) es-Sa'dî	Muhammed b. Abdülmelik b. Atiyye es-Sa'dî	Velîd b. Urve b. Muhammed b. Atiyye es-Sa'dî

2. Tabloların Değerlendirilmesi.

Hicri 64/683/84 yılında Mervân b. Hakem'in Emevîlerin yönetimini ele almasıyla başlayan Mervânîler dönemi, son halife II. Mervân b. Muhammed'in 132/749-50 yılında Mısır'da öldürülmesiyle son bulmuş aynı zamanda Emevî devleti de yıkılmıştır.³⁸ Bu andan/yıldan (132/750) itibaren de hac emirliği görevlendirmeleri Abbâsîler tarafından yapılmaya başlanmıştır.

Mervânîler dönemi, on bir halife olmak üzere toplamda altmış sekiz (68) yıl sürmüştür. 64 ile 71 yılları arasında Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'deki konumu nedeniyle bu yıllarda – bir-iki teşebbüsleri hariç- Mervânîler hac emiri görevlendirmesi yapamamışlardır. Yetmiş ikinci (72) yılda ise kimin hac emiri olduğu konusunda tam ittifak söz konusu değildir. İbn Sa'd, Haccâc'ın bu yılda hac ettiğini ancak Abdullah b. Zübeyr'in kuşatma altında olması nedeniyle Kâbe'yi tavaf edemediğini, İbn Zübeyr öldürüldükten sonra tavaf edip, kurban kestiklerini -ve haclarını tamamladıklarını- ifade etmektedir.³⁹ İbn Habîb bu yılda Haccâc b.

³⁴ Mervânîler dönemi hac emirleri için bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih*, 253-408.

³⁵ Mervânîler dönemi hac emirleri için bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 21-33.

³⁶ Mervânîler dönemi hac emirleri için bkz. Ya'kûbî, *Tarih*, 2/187, 203, 206, 215, 223, 225, 235, 242-243, 259, 265, 267, 281.

³⁷ Mervânîler dönemi hac emirleri için bkz. Taberî, *Tarih*, 5/582, 622, 6/118, 138, 149, 150, 166, 175, 178, 194, 201, 209, 256, 318, 321, 324, 329, 341, 356, 384, 388, 417, 426, 433, 437, 441, 447, 465, 668, 482, 491, 493, 522, 529, 545, 554, 563, 589, 617, 620, 7/20, 26, 35, 42, 45, 53, 66, 69, 87, 89, 90-92, 98, 107, 112, 138, 159, 179, 191, 197, 199, 228, 299, 329, 347, 376, 402, 410.

³⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 404, 408; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 33.

³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/225-226. Benzer ifadeler için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Abbâru Mekke*, thk. Abdülmelik Abdullah Dehiş (Beirut: Dâru Hazar, 1414/1993), 2/342.

Yûsuf'un hac emiri olduğunu, farklı bir rivayette ise Haccâc veya Abdullah b. Zübeyr'in hac emiri olduğunu ancak İbn Zübeyr'in Mekke'de olması nedeniyle Haccâc'ın şehre giremeyip Mina ve Arafat'taki görevleri yaparak haclarını idrak ettiklerini söylemektedir.⁴⁰ Dineverî ise, yetmiş ikinci yılın hac günlerinde Haccâc'ın Mekke'yi kuşattığını ve insanların hac görevini ifa edinceye kadar şehirde kaldığını ifade etmektedir.⁴¹ Taberî ise bu tarihte Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmediğini ancak muhasara altında olduğunu belirterek bu yılda Haccâc b. Yûsuf'un emir olduğunu söylemektedir.⁴²

Mervânîler 73/692-93 yılında Abdullah b. Zübeyr'den Mekke'yi almalarına rağmen bu ilk yıllarda aile içerisinden değil Sakîfli Haccâc b. Yûsuf'u hac emiri olarak görevlendirmişlerdir. Ondan sonra Abdülmelik b. Mervân'ın hac emiri olarak adı geçmektedir. Mervânîlerin kurucusu olan Mervân b. Hakem, hem siyasi şartlar hem de ömrü itibarıyla kısa süreli halifeliği esnasında ne hac emirliği ne de hac emiri görevlendirmesi yapamamıştır.⁴³ Tablolar incelendiğinde Mervânî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân ile üç oğlu Velîd, Süleyman ve Hişâm halife ve hac emiri vasfıyla hac yapmışlardır. Diğerleri ise hilafetleri esnasında hac ve hac emirliği yapmamışlardır.

Mervânî ailesinden olup hilafet görevi esnasında hac emirliği yapmayanlar ile şehzadelik veya valilikleri dönemlerinde hac emiri olarak adları geçenler ise şunlardır: Ömer b. Abdülaziz, Ömer b. Velîd b. Abdülmelik, Abdülaziz b. Velîd b. Abdülmelik, Mesleme b. Abdülmelik, Bişr b. Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik, Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik, Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik (Ebû Şâkir), Yezîd b. Hişâm b. Abdülmelik (el-Efkam), Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik, Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz, Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik, Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân, Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân.⁴⁴

Tablolarda da görüldüğü gibi Mervânîlerin en tanınmış halifelerinden olan Ömer b. Abdülaziz Medine/Hicâz valiliği döneminde pek çok kez hac emiri olmuş ancak o da hilafet görevi esnasında hac ve hac emirliği yapmamıştır.

Mervânîler genellikle aile içerisinden tercih etmekle birlikte aileye siyasi ve sıhri olarak yakın ve devletlerine samimiyetle hizmet eden Ensâr'dan Ebû Bekir Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî, Sakîf'ten Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî ile Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf, Mahzum kabilesinden Hişâm b. İsmail ile İbrahim b. Hişâm b. İsmail el-Mahzumî ve Şam ehlinde Abdülvâhid b. Abdullah en-Nasrî gibi bürokratları müteaddit kez hac emiri olarak görevlendirmişlerdir.

⁴⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 24.

⁴¹ Dineverî, *Abbâru't-tvâl*, 315-316.

⁴² Taberî, *Târîh*, 6/175.

⁴³ Süfyânîler döneminde hac emiri olarak adı en çok geçenlerden biri Mervân b. Hakem'dir.

⁴⁴ İbn Sa'd, görev tarihi (96-99/714-717) olan Süleyman b. Abdülmelik'in kendisinden sonra birinci veliaht olarak Ömer b. Abdülaziz'i, ikinci olarak da kardeşi Yezîd b. Abdülmelik'i tayin ettiğini, ancak Yezîd'in bu tarihte hac emiri olduğundan dolayı Şam'da olmadığını ifade etmektedir. Ancak bizim kaynaklarımızda bu tarihte Yezîd'in adı hac emiri olarak geçmemektedir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/329-330.

Çalışmamızı yaptığımız ve tabloları oluşturduğumuz kaynakların verilerinden hareketle, hac emirinin belirtilmediği yıllar ile iki veya üç kişinin belirtildiği yılları çıkardığımızda kaynaklarımız almış sekiz yıllık Mervânîler döneminde hicri 65, 67, 69, 70, 71, 73, 81, 82, 84, 89, 90, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 128, 129 yılları olmak üzere toplam otuz üç yılın hac emirinde ittifak etmişlerdir.

3. Hac Uygulamaları

Genel anlamda hac emirliği, muayyen ay ve günlerde yapılan hac ibadetinin⁴⁵ sorunsuz bir şekilde ifa edilmesiyle, bu ibadeti yerine getirecek ziyaretçilerin sağlıklı ve güvenli bir şekilde geliş ve gidişlerini sağlama gibi öne çıkan iki ana sorumluluğu içermektedir.⁴⁶ Bu anlamda Mervânîler dönemi hac emirlerinin zikredilen hususiyetlerle ilgili kaynaklara yansıyan ve öne çıkan vazifelerine çokça temas edilmemektedir. Bununla birlikte Mervânî halife ve hac emirleri, günlük ibadetin haricinde hac ve umre için hem ibadet hem de ziyaret mekânları olan Mescid-i Harâm ile Mescid-i Nebevî'nin -sayıları her geçen gün artan- Müslümanların ihtiyacını karşılayacak şekilde, bakım, onarım, tamir ve tadilat gibi bir kısım düzenleme, yenileme ve genişletme çalışmalarına ön ayak olmuşlardır. Ayrıca Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'deki konumu ve gelişen siyasi şartlar gereği onun yönetim devresinin bir yılının Süfyânîler, sekiz yılının ise Mervânîler dönemi içerisinde değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Kısa süreli ve kuşatılmış bir yönetim süresi olsa da Abdullah b. Zübeyr'in hac emirlikleri ve Kâbe'yle ilgili tasarrufları dikkat ve ilgi çeken uygulamalar olarak gözükmektedir. Onun Kâbe inşası Mervânîlerin bu konuya ilgisini arttırmıştır.

Yezîd b. Muaviye'nin emriyle yola çıkan ordu, Harre Savaşıyla Medine'yi kuşatmış ve yağma etmişti. Aynı ordu komutan değiştirilerek buradan Mekke'ye geçmiş ve Kâbe'yi kuşatmıştı. Bu kuşatma esnasında da Kâbe zarar görmüş ve yanmıştı.⁴⁷ Yezîd'in ölümünden sonra kuşatma kaldırılmış ve Abdullah b. Zübeyr rahatlamıştı. Bu fırsattan istifade eden Abdullah b. Zübeyr de Kâbe'yle ilgili tasarruflarda bulunabilmişti. Abdullah b. Zübeyr, yanan Kâbe binasının durumuyla ilgili Mekkelilerle istişare etmiş, Kâbe'nin yıkılmasının insanların gönlündeki sevgisinin azalmasına neden ve sonrada gelenlere de yıkma konusunda bir yol/gelenek oluşturacağı şeklindeki itiraz ve eleştirileri de göze alarak Kâbe'yi yıkmıştır. İbn Zübeyr, Hz. Peygamber'in "... imkân olsaydı Kâbe'yi şu şekilde yapardım..." gibi sözlerinden hareketle, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ettiği asıl temelleri dikkate alıp, duvarları yer seviyesine indirmiş, Kâbe'ye doğu ve batıdan olmak üzere yer seviyesinde iki kapı açtırmış ve Hatîm, Hicr veya Hicru İsmâil denilen kısmı binaya eklemiştir. Yangın sırasında zarar gören Hacerulesved'i de tamir ettirerek yerine koymuştur. İnşaat bittikten sonra da Kâbe'yi bir örtüyle giydirmiş ve halkın da katıldığı umre ziyaretiyle Kâbe'nin açılışını gerçekleştirmiştir. Kâbe'nin iç kısmını da kumaşla örtmüş, güzel kokması için de gerekli

⁴⁵ Bakara sûresi 2/197, 203.

⁴⁶ Mâverdi, *Abkâmü's-sultâniyye*, 172-178; Erkal, "Hac Emirliği", 145-161; Atalar, "Emîr-i Hac", 11/131-133.

⁴⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 236-237, 251-257; İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/16-20; Dineverî, *Abbâru't-tval*, 262-269.

tedbirleri almıştır.⁴⁸ Ayrıca, inşaat esnasında bazı evleri satın alarak Mescid-i Harâm'ın alanını genişletmiştir.⁴⁹ Diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr, Hz. Peygamber'in Arafat'ta bulunan minberinin hasar görmesi nedeniyle onun yerine hurma ağacından yenisini yaptırmıştır.⁵⁰

Mervânî halifelerinin şüphesiz en güçlü ve dirayetlisi Abdülmelik b. Mervân'dır. O, Abdullah b. Zübeyr ile aralarında vuku bulan gerginlik günlerinde Şamlılara haccı yasaklamıştır. Gerekçesi ise İbn Zübeyr'in hacca giden Şamlılardan biat almasıdır. Bu durumu öğrenince Şam'dan Mekke'ye gidişleri engellemiştir. İnsanlar ise "Allah'ın bize farz kıldığı şeyden mi bizleri men ediyorsun" diyerek bu duruma tepki vermişlerdir.⁵¹

Abdullah b. Zübeyr meselesi halledildikten sonra Abdülmelik b. Mervân, Haccâc b. Yûsuf'u Hicâz valisi olarak görevlendirmiştir. Haccâc, İbn Zübeyr'in Kâbe'nin aslından olmayan ilaveler yaptığını Abdülmelik'e yazmıştır. Abdülmelik de ona: "Kâbe'nin batı tarafındaki ikinci kapıyı kapatmasını, Hatîm, Hicr veya Hicru İsmâil denilen ilave yeri yıkarak" Beytullah'ın eski haline getirilmesini emretmiştir.⁵² Haccâc da verilen emri yerine getirmiştir.⁵³

Emevîlerin ikinci kurucusu kabul edilen ve yirmi yıl (20) halifelik yapan Abdülmelik görev süresi içinde sadece bir kez hacca gitmiştir. O, 75 yılında hac ve hac emirliği yapmıştır. Yolculuk esnasında Medine'ye uğramış ve halka hutbe irad etmiştir. Buradan ihrama girerek Mekke'ye geçmiş, âfâkî yani Mekke dışından gelmesi nedeniyle Kudûm tavafı (Kâbe'yi selamlama tavafı) yapmıştır.⁵⁴ Yolculuk ve tavaf esnasında umre/hac/tavaf/selamlama gibi konularda beraberindekilerle görüş alışverişlerinde bulunmuştur. Halka ihsanlarda bulunmuş, hac günlerinde Mekke'de insanlara -dört gün- hutbeler okumuş ve kurbanını da Mina'da satın alarak kesmiştir. Ayrıca o, Arafat, Müzdelife ve Mina'daki görevleri Hz. Osmân'ın yaptığı usulle yapmaya çalışmıştır.⁵⁵

Abdülmelik b. Mervân, hilafet görevi esnasında her yıl Kâbe'ye kaliteli kumaşlardan yapılmış örtü göndermiştir. Bu örtü önce -halkın görmesi için- yol güzergâhında bulunan Mescid-i Nebevî'ye serilip oradan Mekke'ye gönderilirdi. Bununla birlikte Abdülmelik, hem

⁴⁸ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/201-220, 253, 257, 288-289, 311-312, 2/69-71. Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'yi hicri 64 veya 65 yıllarında yaptığı ifade edilmektedir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 261; Dineverî, *Abbâru't-tval*, 287-288; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümmem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 6/22-23 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/286.

⁴⁹ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/287.

⁵⁰ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 2/195.

⁵¹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/177-178.

⁵² Abdülmelik'in, Abdullah b. Zübeyr'in yapmış olduğu Kâbe binasını yıktırmakla pişman olduğu bilgisi de bulunmaktadır. Bkz. Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/211, 220.

⁵³ Haccâc'ın Kâbe'yle ilgili düzenlemeleri hicri yetmiş dört yılında yaptığı ifade edilmektedir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 270-271; Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 2/210-211, 220; Dineverî, *Abbâru't-tval*, 288, 315-316; Taberî, *Târîh*, 6/195. Ayrıca bkz. Fâkihî, *Abbâru Mekke*, 1/331; Ali Aksu, *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf* (İstanbul: Kitabevi, 2009), 150.

⁵⁴ Tavafla ilgili olarak bkz. Salim Ögüt, "Tavaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/178-180.

⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/221-232. Ayrıca onun daha önce babasıyla birlikte hac yaptığı ve bu ibadet hakkında bilgi ve tecrübesinin olduğu da anlaşılmaktadır. Bu hac yolculuğu esnasında Medine'de okuduğu hutbeyle insanlara, karakteriyle ilgili biraz sert ifadelerle bilgiler de vermiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/434-435.

Mescid-i Nebevî'ye hem de Beytullah'a güzel kokmaları için buhur ve buhurdanlıklar göndermiştir.⁵⁶ Ayrıca o, Kureyş'in ileri gelen bazı yaşlı kabile üyelerine haber gönderip Mekke'nin Harem sınırlarının yenilenmesi talimatını vermiştir.⁵⁷ Diğer taraftan Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, –halifenin bilgisi dâhilinde- kadın ve erkeklerin karışık olarak tavaf yapmasına engel olmak için görevliler tahsis etmiş ve tavafın ayrı yapılması hususunda ciddi bir tavır sergilemiştir. Ayrıca o, namaz esnasında cemaatin Kâbe etrafında halka oluşturmasını ve namazların bu şekilde kılınmasını sağlamıştır.⁵⁸ Abdülmelik b. Mervân'ın Kâbe ve Mekke'yle ilgili hizmetlerinin sadece zikredilenlerden ibaret olmadığı da görülmektedir. Hicri seksen yılında hac mevsiminde Mekke'de aşırı yağmur nedeniyle oluşan selden bir kısım ev ve Kâbe zarar görmüş, pek çok insan da ölmüştü. Bu hadise “Cuhâf seli” olarak adlandırılmıştır. Hadiseyi öğrenen Abdülmelik, yüklü miktarda para ve usta göndererek yıkılan evlerin yeniden inşasını sağlamıştır. Yağacak yağmurlardan şehrin ve evlerin zarar görmemesi için bentler, Beytullah'ın önüne de duvardan setler yaptırmıştır.⁵⁹

Haremeyn şehirlerinin ikincisi Medine'dir. Hicretle birlikte Hz. Peygamber (sav) Mescid-i Nebevî'yi inşa etmişti. Kiblenin Kâbe'ye çevrilmesiyle birlikte mescidin mihrab yönü değiştirilmiş ve bu esnada da mescid biraz genişletilmişti. 7/628 yılında yapılan Hayber'in fethinden sonra da mescid bir miktar daha genişletildi.⁶⁰ Müslümanların sayısının giderek artması Hz. Ömer ve Hz. Osmân'ın bir kısım tadilat ve ilaveler yapmasını gerekli kılmış ancak Hz. Peygamber'in mescidiyle ilgili köklü değişiklikler Mervânîlerin üçüncü halifesi Velîd b. Abdülmelik'in halife, Ömer b. Abdülaziz'in ise Medine valisi olduğu dönemde gerçekleşmiştir.

Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevî'yi ve ailesinin kalacağı yerleri yaparken günün şart ve ihtiyaçlarına göre inşa etmişti. Ancak süreç içerisinde Müslümanların sayısının artması Mescid'e ilaveleri gerekli kılmıştır. Hz. Peygamber'in eşlerinin kaldığı evler ise mirasçılara tevarüs etmiş ancak zamanla bu evler hem yapılış teknolojisi hem de fonksiyonelliği açısından mahremiyeti sağlayamama ve ibadet alanına müdahil duruma gelmişti. Hem veliahtlığı esnasında yerinde müşahedeyle hem de görevlilerinden aldığı bilgilerle bu evlerin Mescid'e dâhil edilmesinin gerekliliğini gören halife Velîd, valisi Ömer b. Abdülaziz'e talimat vererek gerekli istimlak çalışmalarının yapılmasını emretmiştir. Bu sebeple –bazı özel işçilik gerektiren kısımlar için- Bizans'tan inşaat ustası ve malzemesi getirterek çalışmaların önünü açmıştır. Vali Ömer de, bir kısım itirazlara rağmen Hz. Peygamber'in eşlerinin evleriyle birlikte, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Ammâr b. Yâsir ve Hz. Abbâs gibi kimselere ait bazı evleri istimlak ederek Mescid-i Nebevî'ye katmış ve mescidin ibadet alanını genişletmiştir. Bu çalışma

⁵⁶ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/255.

⁵⁷ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 2/130.

⁵⁸ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 2/20, 65.

⁵⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Heyetü'l-Mısrıyye el-Âmme l'l-Kitâb, 1412/1992), 357; Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 2/168-169, 251; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988), 61.

⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 63-65; Taberî, *Tarih*, 2/415-417. Ayrıca bkz. <http://www.3dmekeanlar.com/tr/mescid-i-nebevi.html> (erişim tarihi: 01.04.2021); <https://sonarex.com.tr/ziyaret-yerleri/mescidi-nebevi-424> (erişim tarihi: 14.04.2021)

esnasında Mescid tamamıyla elden geçirilmiş, ilaveler haricinde bazı kısımlar da yıkılıp yeniden yapılmıştır. Ayrıca Allah Rasûlü'nün kabrinin bulunduğu Hücre-i Saâdet de bir kısım tadilat ve yenilemeye tabi tutulmuştur. Mescid'e mihrap yapılmış ve içi de mozaiklerle süslenmiştir. Yapılan hizmetlerin korunması ve ibadetlerin sağlıklı yapılması için de hizmetliler tahsis edilmiştir.⁶¹ Ömer b. Abdülaziz, Mescid-i Nebevî'nin dört köşesine de birer minare yaptırmıştır.⁶² Farklı bilgiler olsa da genel kabule göre hicri seksen sekiz (88) yılında başlayan inşaat doksan bir (91) yılında bitirilmiştir. Velîd b. Abdülmelik'in 91/710 yılında hac yaptığı bilgisinin bulunması da bu tarihin daha doğru olacağı anlaşılacaktır. Hac vesilesiyle Medine'ye uğrayan Velîd, yapılan işleri denetlemiş, yeni yapılan Mescid'te hutbe okumuş, halka hediyeler dağıtarak gönüllerini almıştır.⁶³

Velîd b. Abdülmelik, Mescid-i Harâm ile de ilgilenmiştir. O, vali Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye para göndererek Kâbe kapısının üzerine altın levhalar koydurmuş, oluğunu altından yaptırmış, içini de altınla süslemiştir. Ayrıca Kâbe'nin duvarlarını da farklı renkli mermerlerle kaplatmıştır. Bununla birlikte Kâbe'nin örtüsünü yenileyerek insanlara ikramda bulunmuştur.⁶⁴

Mervânîlerin hac yapan üçüncü halifesi Süleyman b. Abdülmelik'tir. O, hac için yola çıktığında önce Medine'ye uğramıştır. Medine günlerinde gerekçesi tam anlaşılabilen bir sebeple vali Ömer b. Abdülaziz'in Mescid-i Nebevî'ye yaptırmış olduğu dördüncü minareyi yıktırıştır. Böylelikle mescidin üç minaresi kalmıştır. Gözüken gerekçe ise minarenin dedesi Mervân'ın evine yakın olmasıdır.⁶⁵

Süleyman'ın haccına Ömer b. Abdülaziz de eşlik etmiştir. Mekke'ye gittiklerinde tavaftan sonra Abdullah b. Zübeyr'in yaptırmış olduğu Kâbe'yle ilgili çalışmaları sormuş, almış olduğu cevaplar üzerine "Keşke (babası) Emîrülümünin Abdülmelik, Kâbe'yi Abdullah b. Zübeyr'in yaptırmış olduğu şekliyle bıraksaydı" demiştir.⁶⁶

Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Süleyman b. Abdülmelik'in talimatıyla Safâ ile Merve arasında Recep ve hac aylarında ilk defa kandiller yakarak insanların gece de sa'y

⁶¹ Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen İbn Zebâle, *Abbâru'l-Medîne (Medine Tarihi)*, çev. Fatih Mehmet Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 50-52, 65-66, 71-78; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1415/1995), 5/86-87; Ebü'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed es-Semhûdî, *Vefâ'ül-vefâ bi-abbâri dâri'l-Mustafâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/265-271, 282-283, 2/53-55, 89-97.

⁶² İbn Zebâle, *Abbâru'l-Medîne*, 81; Semhûdî, *Vefâ'ül-vefâ*, 2/99.

⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, 17; Dineverî, *Abbâru't-taval*, 326, 328; Taberî, *Târîh*, 6/465-467; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/29-34.

⁶⁴ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/211-213, 291, 2/71-72; Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî, *Şifâ'ül-ğarâm bi-abbâri'l-beledi'l-barâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/157; Muhammed b. Ahmed b. Bahâüddîn Ebü'l-Begâ İbnü'z-Ziyâ el-Mekki, *Târîhu Mekketi'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medineti's-Serife ve'l-Kabri's-Serif*, thk. Alâ İbrahim - Eymen Nasr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 111.

⁶⁵ İbn Zebâle, *Abbâru'l-Medîne*, 81-82; Fâsî, *Şifâ'ül-ğarâm*, 2/436; Semhûdî, *Vefâ'ül-vefâ*, 2/99.

⁶⁶ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/220-221; Fâsî, *Şifâ'ül-ğarâm*, 1/136.

yapmalarına yardımcı olmuştur.⁶⁷ Ayrıca yine Süleyman'ın emriyle Hâlid b. Abdullah, Sekabe Dağı'ndan çıkan tatlı suyu gerekli depolama ve akıtma yöntemlerini kullanarak Mescid-i Harâm'a getirmiş ve insanların istifadesine sunmuştur.⁶⁸

Süleyman'dan sonra Ömer b. Abdülaziz halife olmuştur, ancak o, görevdeyken hacca gitmemiştir. Bununla birlikte Ömer b. Abdülaziz, valisi Ebû Bekir b. Hazm'ı hac emiri olarak görevlendirmiş, ona yazdığı mektupla hac emirinin Mekke'deki görevlerini hatırlatarak, Zilhicce'nin 7. günü, yani terviye'den bir gün önce insanlara öğle namazını kıldırmasını, Mina günlerinin sonunda güneşin batmaya yaklaşmasıyla da oradan ayrılmasını emretmiştir. Ayrıca o, Harem sınırlarını belirleyen taşların yenilenmesini, Mekke'deki evlerin –hacıların sıkıntıya düşmemesi ve ev bulamama endişesi yaşamaması için- kiraya verilmesini ve Mina'da da bina yapılmasını yasaklamıştır.⁶⁹

Mervânîlerden görevdeyken hacca giden son halife ise Hişâm b. Abdülmelik'tir. Yirmi yıllık hilafetinde sadece bir kez hacca giden Hişâm'ın bu ziyaretiyle ilgili kaynaklarda doyurucu bilgiler bulunmamaktadır.⁷⁰ Ancak onun hac mevsiminde Merve mıntıkasında kurulan çadırda özel bir karışımla hazırlanmış Sevik içeceğini hacılara dağıttığı ifade edilmektedir.⁷¹ Diğer taraftan Hişâm'ın hac yaptığı günlerde Hz. Osmân evlatlarından biri ona gelip Hz. Ali aleyhine konuşmasını istemiştir. Ancak Hişâm bu isteğe “herhangi bir kimseye dil uzatmak veya lanet etmek için gelmediklerini bilakis hac etmek için geldiklerini” söyleyerek tepki vermiştir.⁷²

Yine Hişâm, kendisinden sonra veliaht olan yeğeni Velid b. Yezid'in kötü ahlak sahibi ve içki içen birisi olarak hilafete layık olmadığını görünce belki düzelir diye onu hac işlerinden sorumlu yapmıştır. Ancak bu görev esnasında Velid'in davranışlarıyla halkın inançlarını küçümsediğini görmüş onun yerine kendi oğlu Mesleme'yi hilafet için uygun bulmuştur. Bu amaçla Hişâm, Ebû Şâkir künyesini taşıyan oğlu Mesleme'yi hicri yüz on dokuz (119) yılında hac emiri olarak görevlendirmiştir. Mesleme, bu görev esnasında ibadetlerini tam yaparak, halka yumuşak davranmış ayrıca çeşitli hediyeler dağıtarak hilafete hazır olduğunu göstermiştir.⁷³ Ancak Hişâm'ın ani ölümü bu amacın gerçekleşmesini engellemiştir.

Hişâm b. Abdülmelik'ten sonra devlet yönetiminde dâhili ve harici nedenlerle bir takım sorunlar görülmeye başlanmış ve süreç hızlı bir şekilde Emevî devletini yıkılmaya götürmüştür. Buna rağmen Mervânîler devletlerinin yani Emevîlerin yıkıldığı 132/750 yılına kadar hac emiri görevlendirmesinden geri kalmamışlardır.

⁶⁷ Ezrakî, *Abbâru Mekte*, 1/187; Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hasenî el-Fâsî, *el-İkdi's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 4/15.

⁶⁸ Ezrakî, *Abbâru Mekte*, 2/107-108; Fâsî, *el-İkdi's-semîn*, 4/15.

⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/356; Ezrakî, *Abbâru Mekte*, 2/162-164, 173-174. Ezrakî, valinin farklı kişi olduğunu söylemektedir.

⁷⁰ İbn Kuteybe, Hişâm'ın hilafeti döneminde on bir kere hacca gittiğini ifade etse de yukarıdaki bilgilere göre o sadece bir kere hacca gitmiştir. Bkz. İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/143.

⁷¹ Ezrakî, *Abbâru Mekte*, 2/249; Fâsî, *el-İkdi's-semîn*, 1/27.

⁷² Taberî, *Târîh*, 7/36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/172-173; Fâsî, *el-İkdi's-semîn*, 1/104-105.

⁷³ Taberî, *Târîh*, 7/209-210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/282-285.

Sonuç

Emevîlerin dini tarihlerinin siyasi ve askeri tarihlerinden ayrı ve bağımsız değerlendirilmemesi gerekmektedir. Çünkü Emevîler bu üç unsuru zorla/silahla elde ettikleri hilafetlerinin devamı için kullanmışlardır. Bu hususu hem Süfyânîler hem de Mervânîler döneminde görmek mümkündür.

Emevî Devleti, Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından kurulmuş ancak zamanla ve şartlar gereği yönetim aynı ailenin farklı bir kolu olan Mervânîlere geçmiştir. Bu geçiş kolay olmamıştır. Geniş bir kabile yapısı olan Benî Ümeyye'nin her bir kolunun gelecekle ilgili tasavvurları dikkate alınarak Câbiye'de yapılan toplantıda Mervân b. Hakem'in halife olmasına karar verilmiştir.

Emevîler, Muâviye ile başlattıkları veraset/veliahtlık sisteminin sıkıntılarını her iki dönemde kendilerine karşı oluşan muhalefette görseler de özellikle Mervânîler döneminde veliaht sayısını birden fazla belirleyerek yönetimin kendilerinde kalmasını sağlamışlardır.

Süfyânîlerin mirası olarak kalan Abdullah b. Zübeyr meselesi sanıldığı gibi kolay çözülememiştir. Mervânîler dönemi, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke merkezli 8 yıllık hilafeti dâhil altmış sekiz yıl sürmüştür. İbn Zübeyr'in bu dönemdeki sekiz yıllık hac emirliğinin dışında geri kalan altmış yılda Mervânîler hac emirliği görevlendirmesi yapmışlardır.

Emevîler, Süfyânîler ve Mervânîler olarak iki kısma/döneme ayrılrsa da bu iki dönemde Mekke'nin kuşatılıp Allah'ın evi Kâbe'nin hasar görmesi gibi konularda benzerlik bulunmaktadır. Diğer taraftan Kâbe'nin şekli ve ebatları konusunda Abdullah b. Zübeyr ile Mervânîler arasında ihtilafın olması yenilenen Beytullah'ın bir kısmının yıkılıp yeniden yapılmasına neden olmuştur.

Süfyânîler de olduğu gibi Mervânîler de yaptıkları bazı icraatlarla Müslümanlar nezdinde bozulan imajlarını düzeltmek için haccın farziyyetinden, toplumsal etkisinden, Mekke ve Medine'nin hac ve umre için ziyaretgâh olması özelliklerinden istifade etmeye çalışmışlardır. Bu nedenle çok önemli bir mazeret olmadığı müddetçe Emevî/Mervânî halifeleri hacca emirlik etmiş, istikbal meselesi olduğunda da çocuklarını bu işle görevlendirmişlerdir. Ancak dönemin şartları gereği daha çok ya ailenin en yakın üyeleri veya aile üyeleri içeresinden atanan Haremeyn valileri bu görevi yerine getirmekle görevlendirilmiştir. Aile dışından bazı güçlü valiler de hac emiri olarak atanmıştır.

Hac, İslam'ın beş şartından biridir ve toplu yapılan bir ibadettir. Kâbe'nin Müslümanların namazları için kible olması ve aynı zamanda haccın şartlarından olan tavaf ve sa'y'ın onun etrafında yapılması, Mina, Müzdelife ve Arafat gibi mekânların hacla bağlantılı olarak Mekke'de bulunması gibi hususlar çok kalabalık insan kitlelerine çok çabuk ulaşma imkânı vermektedir. Bu anlamda Mervânîler, Haremeyn şehirleri olan Mekke ve Medine ile burada bulunan Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'nin genişletme, yenileme, bakım ve

onarımına önem vermişlerdir. Böylelikle de Müslümanların gönüllerine girmeyi hedeflemişlerdir.

İstikrarlı bir yönetim sergileyen Abdülmelik, Velîd b. Abdülmelik ve Hişâm dönemlerinde yapısal anlamda Haremeyn hizmetlerinin öne çıktığı görülmüştür. Halifeler, valileri aracılığıyla bu mekânların sağlıklı ve huzurlu bir ibadete ev sahipliği yapmaları için gerekli temizlik ve güvenlik tedbirlerini almanın yanında, hacıların güvenli bir şekilde geliş ve gidişlerinin sağlanması, kalacak yerleriyle yiyecek ve içecek gibi temel gıda maddelerinin temini gibi gerekli pek çok hizmete önayak olmuşlardır. Halifeler, bizatihi bulunarak veya valileri aracılığıyla yaptırarak hizmetlerin teftiş ve denetiminde hac emirliğini bir araç olarak da kullanmışlardır. Hac emiri vasfıyla bir taraftan İslâm'ın beş şartından birini yerine getirirken bir taraftan da köklerinin dayandığı Mekke ve Medine halkıyla görüşüp gönüllerini alma imkânı bulmuşlardır.

Kaynakça

- Aksu, Ali. *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*. İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Atalar, Münir. "Emîr-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eyrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyad Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud. *Abbâru't-tval*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1380/1960.
- Erkal, Mehmet. "Hac Emirliği (Yönetimi) Ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 145-161.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed. *Abbâru Mekte*. thk. Rüşdî Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1403/1983.
- Fahd, Bedri Muhammed. "Hacc Emîrleri Tarihi". çev. Münir Atalar. *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 37-72.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs. *Abbâru Mekte*. thk. Abdülmelik Abdullah Dehiş. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Hazar, 2. Basım, 1414/1993.
- Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *el-İkdi's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Şifâ'ü'l-ğarâm bi-abbâri'l-beledi'l-harâm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Tarih*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muhabber*. thk. Eliza Lichten Stater. Beyrut: b.y., trz.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakâ vd. 2 Cilt. Mısır: y.y., 1375/1955.
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1410/1990.
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Heyetü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1412/1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Zebâle, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen. *Abbâru'l-Medîne (Medine Tarihi)*. çev. Fatih Mehmet Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, Muhammed b. Ahmed b. Bahâüddîn Ebü'l-Begâ. *Târihu Mekketi'l-Müşerrafe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medineti's-Şerîfe ve'l-Kabri's-Şerîf*. thk. Alâ İbrahim - Eymen Nasr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Kılıç, Ünal. *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*. Konya: Yediveren Yayınları, 2004.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Abkâmü's-sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, trz.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Alî. *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*. nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî. Kahire: y.y., trz.
- Öğüt, Salim. "Tavaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâ'ül-vefâ bi-abbâri dâri'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Şakir, Mahmud. *Hız: Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*. çev. Ferit Aydın. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.

Temir, Hakan. *Emevîlerde Valilik*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.

Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdü'l-Emir Mühenna. 2 Cilt. Beyrut: Şirketü'l-E'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 2. Basım, 1415/1995.